

Posudok na dizertačnú prácu Daniela Putíka, *Slovenští Židé v Terezíně, Sachsenhausenu, Ravensbrücku a Bergen-Belsenu, 1944/1945*, Praha: Fakulta sociálních věd, Univerzita Karlova v Praze, 2015.

Témou predloženej dizertačnej práce sú osudy tých slovenských Židov, ktorí boli na sklonku Druhej svetovej vojny z územia Slovenska deportovaní do geta Terezín a do koncentračných táborov Bergen-Belsen, Sachsenhausen a Ravensbrück. V úvode svojej práce autor uvádza, že sa na základe výskumu archívnych materiálov, predovšetkým však svedectiev s tými, ktorí poslednú fázu vojny a slovenského štátu/Slovenskej republiky prežili uväznení v spomínaných táboroch, „snaží vysvetliť jednaní pachateľů a obětí a obecnější historické souvislosti sledované kapitoly v dějinách fašistického Slovenského štátu.“ (str. 8) Ak na tomto mieste odhliadnem od problematickeho (a z politologického hľadiska neprávne zvoleného) prívlastku „fašistický,“ tak autorove ďalej upresnené ciele práce sú možno až príliš ambiciózne:

- 1) Získať, overiť, vyvrátiť, analyzovať a kontextualizovať „v literatúre dosud chybějících podrobnějších a spolehlivějších údajů o počtu a identitě deportovaných, o počtu přeživších i zemřelých a zavražděných a případně i o struktuře sledované skupiny z hlediska věku, pohlaví, profese a vzdělání“ (str. 8);
- 2) „rozšířit spektrum pohledu na sledované téma o specifika zkušenosti pamětníků“ (str. 8)
- 3) Zodpovedať na ďalšie otázky, vrátane „Proč byly jednotlivé skupiny slovenských Židů koncem války deportovány do Sachsenhausenu, Ravensbrücku, Bergen-Belsenu a Terezína? Kolik z nich v jednotlivých táborech přežilo, kolik zahynulo a proč? Jak se navzájem liší okolnosti jejich věznění? Co o vývoji nacistické protizidovské politiky – jejich cílů i prostředků – v Evropě vypovídá srovnání dostupných informací ze sledovaného období s údaji k deportacím Židů ze Slovenska v roce 1942 a od září do října 1944 do vyhlazovacích táborů na okupovaném území Polska? Byli v závěrečných měsících války Židé předmětem systematického vyhlazování za okolností srovnatelných s těmito předchozími fázemi holocaustu? Jaké bylo pracovní využití vězňů ze Slovenska v jednotlivých táborech v posledních měsících války a jak pracovní nasazení ovlivňovalo jejich šanci na přežití? I na tyto otázky by měla tato práce najít odpovědi.“ (str. 9)

Autor predloženej práce pritom správne uvádza, že napríklad v porovnaní s prvou vlnou deportácií v roku 1942 sú osudy slovenských Židov medzi septembrom 1944

a marcom nasledujúceho roku prebádané o poznanie menej. Dôležitým príspevkom k tomuto obdobiu je nedávno publikovaná (a tiež pôvodne dizertačná) práca Lenky Šindelářovej (*Einsatzgruppe H. Působení operační skupiny H na Slovensku 1944/1945 a poválečné trestní stíhání jejich příslušníků*), no mnohé otázky aj naďalej zostávajú nezodpovedané.

Ako som už naznačila vyššie, autor pracuje s tromi skupinami zdrojov – s primárnymi dokumentmi (prostredníctvom českých, slovenských, nemeckých, izraelských a amerických archívov), v menšej miere so sekundárnou literatúrou, o poznanie viac však so spomienkami tých, ktorí uvedenými tábormi prešli. Väčšina spomienok, o ktoré sa autor vo svojej dizertačnej práci opiera, je dostupná v archíve USC Shoah Foundation, ďalšie rozhovory sú uchované v archíve pamätníkov Bergen-Belsen a Sachsenhausen, archíve Nadácie Milana Šimečku či sú súčasťou zbierky Fortunoff Collection a Židovského múzea v Prahe. Celkom šesť rozhovorov uskutočnil autor sám, a to už v rokoch 2008 a 2009. Keďže spomienky – písomné, predovšetkým však tie prerozprávané na kameru – tvoria kľúčový zdroj autorovej práce, v úvodnej kapitole (str. 23-26) ponúka čitateľom tiež náhľad do toho, ako vlastne so spomienkami pracovať. Upozorňuje pritom na niektoré úskalia – napríklad na to, že väčšina narátorov prežila Terezín, Bergen-Belsen, Sachsenhausen a Ravensbrück v detskom či tínedžerskom veku (a ako niektorí z nich sami upozorňujú, nie sú schopní rozlíšiť vlastné spomienky od tých, ktoré prevzali od svojich rodičov alebo iných autorít.) Príkladom môžu byť „spomienky“ niektorých narátorov na to, ako jednou zo zastávok na ich strastiplnej ceste do Tretej Ríše bol koncentračný a vyhladzovací tábor Auschwitz-Birkenau. Ako však Daniel Putík presvedčivo argumentuje, „výskyt informácie o transportu přes Osvětim v řadě výpovědí může svědčit spíše o jejím šíření mezi pamětníky po válce.“ (str. 81, pozri tiež str. 75 a 89)

Škoda, že väčšiu pozornosť nevenoval tiež pozadiu ním zvolených rozhovorov – pretože ak píše (str. 25) že „[p]rakticky v žádném ze svědectví nechybí alespoň krátká zmínka o životě před zadržením, o samotném zatčení, deportaci, pobytu v táboře či táborech a osvobození, v důrazu na jednotlivé fáze pronásledování se však výpovědi značně liší“, do akej miery to môže byť výsledkom spôsobu, ktorým rozhovor bol vedený (napríklad vopred danou štruktúrou otázok atp.)? Z formálneho hľadiska by som tiež privítala, keby autor v prípade citácií z USC Shoah Foundation dodržiaval odporúčaný citačný úzus – umožnilo by to čitateľom dohľadať konkrétnu pasáž svedectva. Zaujali ma tu dve autorove tézy – jednak, že existujú objektívne rozdiely medzi „zkušeností mužů a žen“ a potom, že okruh rozhovorov s ktorými pracuje označuje za „poměrně reprezentativní: v podstatě vyrovnaný je podíl žen a mužů,

zastoupeny jsou různé vzdělanostní a profesní skupiny a lidé pocházející z různých částí Slovenska.“ (str. 24) Nie som si autorovým tvrdeným istá: napríklad Pascal Rachel Bos vo svojich prácach (viz napr. *Women and the Holocaust: Analyzing Gender Difference*) upozorňuje, že aj spomienky tých, ktorí prežili holokaust sú podmienené rodovou socializáciou. Inými slovami, každý pamätník (a každá pamätníčka) si vyberá, čo nám povie – *musí*, pretože nám nielen nemôže povedať všetko ale ani si na všetko nemôže pamätať. Z výpovedí sa tak nedozvedáme len to, čo narátorom zostalo v pamäti, ale tiež to, čo on alebo ona považuje za dôležité, aby nám povedal či povedala. Pri čítaní autorovej práce ma napadla ďalšia otázka – dá sa povedať ktorá profesná, sociálna skupina mala väčšiu šancu prežiť? Alebo ktorá veková skupina? Do akej miery je vyrovnaný podiel žien/mužov/regiónov/ludí vysokoškolsky či stredoškolsky vzdelaných skutočne reprezentatívny (voči minulosti) a do akej miery sú tieto skupiny v autorom výbere *len* pomerne zastúpené?

Práca s rôznymi typmi zdrojov je chválitebná. Skutočnosť, že autor v práci vyčlenil priestor tým, ktorí holokaust prežili, mu umožňuje predložiť komplexnejší pohľad na osudy slovenských Židov na sklonku Druhej svetovej vojny. Spomienky bývalých väzňov nám umožňujú porozumieť tomu, prečo sa viacerí z nich tešili z toho, že cieľom ich cesty bola Tretia Ríša a nie okupované Poľsko (str. 80), prípadne ako sa viacerí Židia pokúsili z vlakov smerujúcich zo Serede na západ utiecť (str. 83-88). Svedectvá bývalých väzňov zo Sachsenhausenu či Ravensbrücku tiež poukazujú na to nakoľko vlastné prežitie záviselo od schopnosti pracovať (a „subjektívne“ spomienky tú podčiarkujú „objektívny“ archívny výskum.) „Tam išlo o prežitie, robiť, dokiaľ sa dá,“ spomína napríklad pán R. S. (str. 125) Spomienky autorovi umožňujú tiež získať plastickejší obraz o životných podmienkach v pobočných táboroch Sachsenhausenu a Ravensbrücku (str. 126-133, 153-158).

Autor v úvode deklaruje, že jedným z jeho hlavných cieľov je tiež odhľadávať (bližšie nešpecifikovanú) identitu deportovaných. Je preto myslím škoda, že sa z práce dozvedáme „len“ štatistické údaje. Ak sa zameriam na Terezín, tak autor ukazuje, že slovenskí Židia tvorili (aspoň medzi decembrom 1944 a aprílom 1945) viac ako 8% väzňov. (str. 112) Asi štvrtina z nich (24%) mala pri registrácii uviesť, že sa hlási k niektorej z kresťanských cirkví. (str. 15) Podľa autora „se v prípade ‚slovenských kresťanů‘ v ghettu jednalo zpravidla o členy rodín, jež se za vlády lůdáckeho režimu nechaly – zpravidla formálně – pokřtít a byly tak ušetřeny první vlny deportací v roce 1942.“ (str. 116) Nespochybnujem autorove tvrdenie, avšak nebolo by dobré ho podložiť? Identifikujú sa preživší v rozhovoroch s niektorým z náboženstiev? Popisujú náboženský život, dodržiavanie zvykov počas svojho uväznenia v predmetných táboroch? Možno je to môj problém s často diskutovaným termínom *identita*. Bez

toho aby som sa pustila do diskusií o užitočnosti/neužitočnosti konceptu/konceptov identita si myslím, že by práci prospelo, keby autor bližšie vysvetlil, kto je predmetom jeho štúdia? Sú to slovenskí Židia, ako nám hovorí názov práce? Alebo sú to Židia zo Slovenska? Alebo Slováci, ktorí boli zároveň Židmi? A nakoľko je analyticky užitočné hovoriť o nežidovských rodinách ako o kresťanských? (str. 187) Alebo ešte inak: je vôbec možné skúmať identitu tých, ktorí prežili, ak autor a priori predpokladá, že sa hlásia k židovskej identite? Je vôbec pre preživších možné vyčleniť pamäť, ktorú autor označuje ako zásadný prvok identity, zo spomienok na holokaust? (str. 15)

Autor má pravdu, keď píše, že po prvej vlne deportácií (z marca až októbra 1942) zostala na Slovensku komunita, ktorej sociálna štruktúra „bola veľmi odlišná oproti stavu pred válkou, ale i oproti prvým letom fašistickej Slovenskej republiky.“ (str. 37) Ako sa však táto skupina identifikovala s kategóriou „hospodársky dôležitých Židov“? Bolo to vôbec niečo, čo pamätníci reflektovali? Ovplyvnilo to ich postavenie, osudy, vzťahy? Stalo sa to súčasťou ich *identity*?

Z pohľadu autora prináša táto dizertačná práca dva prekvapujúce závery, a to, že:

- 1) „predpokladaná neschopnosť pracovať bola pri selekciách predchádzajúcich týmto transportům [zo Serede z 19. decembra 1944 a 16. januára 1945] faktorom relatívne zvyšujúcim naději na přežití“ (str. 191) a
- 2) medzi slovenskými Židmi deportovanými (v tomto období) do Sachsenhausenu a Ravensbrücku bola vysoká úmrtnosť. (str. 192)

V druhom bode koriguje vlastnú hypotézu z úvodu, podľa ktorej „[s] přihlédnutím k celistvěji dochovaným údajům o věznicích v Terezíně závěrem války, podle nichž 98% slovenských vězňů v ghettu přežilo, formuluje autor v úvodu této práce hypotézu, podle níž přežila i výrazná většina lidí deportovaných od listopadu 1944 do Ravensbrücku a Sachsenhausenu, kterou se v závěru práce pokusí potvrdit či vyvrátit.“ (str. 11) Pre čitateľov práce však uvedené závery nebudú až také prekvapujúce – však sám autor na niekoľkých miestach svojej práce (a myslím opäť presvedčivo) ukazuje, že slovenskí Židia boli už prostredníctvom selekcie v Seredi rozdelení na práceschopné ženy bez detí (ktoré boli určené k deportácii do ženského tábora Ravensbrück), na práceschopných mužov (ktorí mali byť deportovaní predovšetkým do Sachsenhausenu) a do „Bergen-Belsenu (do počátku prosince) a Terezína (od poloviny téhož měsíce) matky s dětmi a staří lidé, ale i někteří ‚privilegovaní‘ vězni – míšenci a Židé žijící ve smíšených manželstvích a také několik osob, jež působily v židovské samosprávě v seredském táboře.“ (str. 69) Ukazuje tiež na nejednotnú metodiku a (stále sa zväčšujúci) priestor pre lokálnu iniciatívu – a prostredníctvom citovaných svedectiev na skutočne maximálne využitie pracovnej sily. Tzv. konečné riešenie židovskej otázky, fyzická likvidácia európskeho židovstva,

bola na konci vojny podriadená inému cieľu, „nasazení všech dostupných sil pro účely válečného hospodářství.“ (str. 58) Organizovanie tzv. druhej vlny deportácií na Slovensku na jeseň 1944 je v tomto zmysle príkladom nechvalne známeho hesla „Vernichtung durch Arbeit“.

Z môjho pohľadu je hlavným prínosom práce široký rozptyl zdrojov a predovšetkým zakomponovanie svedectiev. Niekedy sa mi však zdá, že autor ustrnul na polovici cesty. Viditeľné je to najmä tam, kde autor necháva pamätníkov „spomínať“ bez toho, aby ich výpovede interpretoval, zastavil sa pri nich, vysvetlil ich. Často jedna výpoveď strieda druhú, jeden pamätník nadväzuje na druhého, jedna citácia strieda druhú, a to všetko bez hlbšej analýzy. Menej by, aj v tomto prípade, bolo viac. Autor si s prácou dal veľkú prácu, priniesol množstvo zaujímavých informácií, čísiel a svedectiev – ale rozptyl jeho záberu je tak široký, že mu samotné vymedzenie témy vlastne ani neumožňuje ísť hlbšie. V jednej časti napríklad autor necháva pamätníkov Sachsenhausenu hovoriť o oslobodení. Poodhaľuje komplikované „stretnutia“ so sovietskymi vojakmi, ale tiež nejednoznačné prijatie zo strany českých politických väzňov a (neskôr) väčšinou spoločnosťou. Ani jednou vetou však tieto spomienky nevysvetľuje, nedáva do kontextu – a tak nám zostáva viac otázok ako odpovedí. (str. 171-172)

Široký záber práce vedie k paradoxným situáciám, kedy autor jednu z výskumných otázok síce v úvode uvádza medzi hlavnými, no nikde sa na ňu nedozvieme odpoveď. (str. 8) Až keď sa pozorne začítame v závere práce do poznámok zistíme, že sa mu na to „na základe studia relativně úzké pramenné základny nepodařilo odpovědět.“ (pozn. 621, str. 190) Mrzí ma to o to viac, že práca naopak mnohé dôležité poznatky prináša, no tie zostávajú skryté, zahrabané v texte.

Aby som však zhrnula svoje odporúčania pre autora:

1. *Jasne si definovať výskumnú otázku.* Má byť cieľom práce získanie podrobnejších údajov o počte deportovaných, o štruktúre tejto skupiny, o tom koľko v ktorom tábore prežilo a koľko naopak nie? Alebo stoja v popredí autorovho záujmu skúsenosti pamätníkov, ich prežitky a spomienky? Neviem, či by som teraz vedela povedať, o čom (všetkom) práca vlastne je.
2. *Ujasniť si metodológiu.* Privítala by som, keby autor pozornosť nielen tomu, čo pamätníci hovoria, ale tiež komu a v akom kontexte to hovoria (a tým pádom tiež prečo to hovoria). Vybrala by som si menší počet rozhovorov a tie nielen prepísala, ale tiež interpretovala.

3. *Dbat' na formálnu úpravu práce. Autor by si mal s odstupom prácu znovu prečítať, opraviť rôzne preklepy (Sered / Sereď), rozpísať skratky (r., l, čs.) atď. Vhodné by bolo tiež zjednotiť bibliografiu (alebo články nie sú literatúra?).*

Verím, že pri prepracovaní práce na knižnú monografiu autor vyššie uvedené nedostatky zapracuje – a dá tak vyniknúť tomu, čo je jej prínosom. Po úspešnej obhajobe navrhujem autorovi udeliť vedecko-akademickú hodnosť Ph.D.

2. februára 2016

Hana Kubátová